

Výzkum romského osídlování Brna 1945-73

Základní údaje o projektu

Rozhodnutí č.j.: 27302910

Název dotačního programu: Program MŠMT na podporu integrace romské komunity v roce 2010

Tematický okruh:

4. Tvorba didaktických materiálů a odborných studií pro potřeby vytváření vzdělávacích programů, metod a strategií.

Předkládající organizace:

Univerzita Karlova v Praze (Filozofická fakulta)

Doba realizace projektu v roce 2010: od 1.8.2010 do 31.12.2010

Místo realizace projektu: Česká republika, Slovensko

Realizace

Organizace: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.

Vedoucí realizační tým: Mgr. Helena Sadílková, M.A., Mgr. Milada Závodská, Mgr. Tomáš Zapletal, PhDr. Jan Červenka, Ph. D.

Autoři textu: Mgr. Helena Sadílková, Mgr. Milada Závodská, Mgr. Tomáš Zapletal

Praha, 6.února 2010

Výzkum romského osidlování Brna 1945-1973

1. Úvod

V odborné literatuře je období poválečné migrace Romů do českých zemí popsáno především z hlediska formování, realizace a postupných proměn státní politiky vůči Romům (JUOVÁ, 1993; LHOTKA, 2009; PAVELČÍKOVÁ, 2004) a z hlediska jejich obecných dopadů především na skupinu tzv. slovenských Romů (HÜBSCHMANNOVÁ, 1999a, 1999b.) Poválečné osidlování konkrétních lokalit na území ČR je zevrubně zmapováno pro Ostravsko (PAVELČÍKOVÁ, 1999, DAVIDOVÁ, 1970) a dále Český Krumlov (DAVIDOVÁ, 1982), Kladno (HAIŠMAN, 1988), Most (FRIŠ a kol., 1975) a Rokycany (ŠEBOVÁ, Barbora, 2006). Těžištěm většiny výše zmíněných výzkumů, publikovaných většinou před rokem 1989, je analýza dostupných archivních dokumentů a vlastní výzkum v terénu, který ovšem vzhledem k době vzniku až na několik výjimek plně nevyužíval možností zapojení etnografických metod a metod orální historie. To se týká také lokality Brno, která je dosud zpracována jen dílčím způsobem (do roku 1968) u Pavelčíkové (PAVELČÍKOVÁ, 2008, 2009), a téměř výhradně na základě archivních dokumentů z fondů vyšších územněsprávních celků (zejména Moravský zemský archiv, fond Krajský národní výbor v Brně).

Hlavním cílem realizovaného výzkumu bylo podniknout kvalitativní sondu do historie poválečného příchodu Romů ze Slovenska do Brna, na základě analýz výpovědí vybraných pamětníků a studia dostupných, především dosud k tomuto účelu nezkoumaných archivních pramenů a další dostupné literatury. Důležitým obohacením výzkumu byl záměr obě stěžejní, metodologicky odlišné části výzkumu (sběr oral history, rešerše v místních archivech) aplikovat ve dvou lokalitách: za prvé v lokalitě z pohledu poválečné migrace Romů do českých zemí cílové (Brno), a za druhé, v lokalitě zdrojové (obce na Slovensku, ze kterých oslovení narátoři, případně jejich rodiny pocházely). Při výzkumu příchodu našich narátorů¹ a jejich rodin do Brna jsme se kromě základního popisu doby a okolností příchodu do Brna, soustředili zejména na témata spolupráce se státními úřady, podniky, rodinné vazby a způsob zapojení do života v Brně. Při výzkumu ve zdrojové lokalitě na Slovensku jsme se ve vztahu k rodině narátora, potažmo k dané místní romské komunitě, zaměřovali zejména na okolnosti poválečného odchodu Romů do českých zemí, jejich bezprostředně předcházející historii v obci (těsně předválečná a válečná historie, poválečná situace), a na proměny struktury místní romské komunity ve sledovaném čase. Stranou našeho zájmu nezůstal ani pohyb daných rodin nebo jejich jednotlivých členů mezi oběma lokalitami a proměny vztahů mezi jednotlivými členy / částmi rodiny, kteří se usadili v českých zemích / zůstali na Slovensku.

Rešerše v archivech – vzhledem ke kvalitativnímu zaměření celého výzkumu – byly vedeny především na úrovni fondů místních / obvodních národních výborů, kde jsme předpokládali výskyt dokumentů vzniklých z přímé interakce Romů s jejich nejbližším neromským okolím a nejnižší úrovni státního aparátu.

¹ V textu průběžně používáme termín „narátor“ a „pamětník“ pro označení kontaktovaných osob, které souhlasily s účastí na výzkumu a se kterými jsme během výzkumu nahrávali jejich životní příběh / životopisná vyprávění (oba termíny používáme též průběžně). Ani jeden z prvních dvou termínů nepovažujeme za ideální – termín „narátor“, používaný v orálně historické literatuře (viz. VANĚK a kol., 2007), považujeme za vhodný zejména z toho důvodu, že zdůrazňuje aktivní podíl pamětníka na zkoumání daného historického období formou vyprávění, přesto nám zní tento překladový termín jaksi cize a strojově, naproti tomu termín „pamětník“, jakkoli v něm cítíme jistý odkaz na pasivitu s ohledem na dané lidi jako svědky historie, se nám zdá lépe vystihovat úctu před lidským příběhem a osudem a zároveň naši vděčnost za to, že se tito pamětníci / narátoři rozhodli svoje vzpomínky s námi sdílet.

Časově jsme zkoumané období po roce 1945 vymezili rokem 1973, který ohraničuje poslední období státem organizovaného přesunu velkých skupin Romů v rámci ČSSR. Vzhledem k reálnému průběhu migrace je toto datum spíše datem arbitrárním – jak dokládají životní příběhy našich narátorů, pohyb osob mezi Slovenskem a Brnem se v této době nijak dramaticky nezměnil. Takové časové vymezení se také ukázalo být (vzhledem k relativně krátké době realizace) velmi ambiciózním. Výzkum, který jsme zrealizovali, považujeme za významný z hlediska ověření přínosnosti zvolené metody pro výzkum poválečné migrace Romů ze Slovenska do českých zemí a jeho výsledky pak za souhrn informací a zkušeností, které poskytují jistý základní vhled do historie migrace určité příbuzensky propojené skupiny Romů z dané slovenské obce do Brna a způsobu jejich zapojení do života společnosti v daném místě a čase. Informace na základě výzkumu získané také dále osvětlují dílčí historické reálie, které život těchto lidí v Brně rámovaly. Pro pochopení celého procesu romského osidlování Brna po roce 1945 je však nutné výzkum dále rozšířit a prohloubit.

2. Metoda

Standardním postupem při romistickém bádání je využití metod různých vědeckých disciplin. S ohledem na základní zaměření našeho výzkumu jsme primárně využili zejména metodologii historických věd, a to jak klasické historické postupy (práce s písemnými prameny), tak metodu oral history. Při práci s pamětníky metodou orální historie jsme uplatnili naše znalosti především romského jazyka. Nedílnou součástí našeho historického bádání byl i klasický výzkum historických pramenů písemné povahy, kterém jsme vycházeli ze zásad archivního bádání, znalosti českých dějin, dějin státní správy, ale i řady pomocných věd historických, v našem případě zejména genealogie, případně chronologie. V rámci výzkumu jsme též využívali i běžných etnografických metod (volné a strukturované rozhovory, zúčastněné pozorování).

2.1 Oral history

Vzhledem k časovému rámci našeho výzkumu jsme mohli již při výchozích plánech práce počítat s možností využití metody oral history. Ve vlastní práci jsme se pak snažili postupovat metodou čtyřfázového rozhovoru (VANĚK, Miroslav a kol., 2007) , přičemž v této fázi výzkumu jsme plně dokončili se všemi narátory první fázi – zaznamenání životního příběhu - a s některými částečně realizovali i druhou (objasnění témat plynoucích z vyprávěného životního příběhu), příp. fázi třetí (dotazování na témata vnesená tazateli).

Z hlediska celkového kontextu je potřeba si uvědomit, že nejstarší doba námi zkoumaného období (tj. doby těsně po válce) je od naší současnosti vzdálená na časovém horizontu až téměř o délku průměrného lidského života, a zahrnuje několik lidských generací. V současné době již žije jen určitý počet pamětníků, kteří dobu těsně poválečnou prožili jako dospělí lidé, většina námi kontaktovaných pamětníků se k ní může vztáhnout pouze zprostředkovaně, skrze vzpomínky svých rodičů, a příp. prarodičů. S tímto vědomím jsme do výzkumu vstupovali a bereme jej v potaz také při interpretaci přeepsaných rozhovorů.

Vedle plánů na pořizování vlastních nahrávek s pamětníky jsme podnikly formou sondy rešerše ve sbírkách Fondu audia Muzea romské kultury v Brně, kde jsme našly několik relevantních výpovědí romských pamětníků, z nichž někteří dnes již bohužel nežijí. Díky zachovaným autentickým výpovědím o jejich životě se podařilo jednak připravit se na plánované vlastní rozhovory (zejména tedy s jejich rodinnými příslušníky), tak i – po zpracování vlastních nově nahraných výpovědí – alespoň zčásti rekonstruovat

nenahraditelné informace, které bychom ještě před časem mohli doufat získat pro účely našeho výzkumu přímo.

Metodu nahrávání životního příběhu spatřujeme přínosnou především v tom, že nám jako tazatelům / výzkumníkům poskytuje kontext, v rámci kterého je možné snažit se lépe porozumět postojům a činům jednotlivých pamětníků v době, na kterou se primárně zaměřujeme, a zároveň nám dává možnost sledovat jisté změny či případně kontinuitu v tom, jak svůj život prožívali a vztahovali se ke svému (romskému, ale zejména neromskému) okolí. Kontext životního příběhu je důležitý jako určitý způsob srozumění tazatele a narátora, přičemž základním předpokladem pro porozumění za strany tazatele je elementární lidská a zároveň profesionální úcta ke slyšenému (příp. tedy čtenému), se kterou posléze zjištěné informace zpracovává. Právě v této souvislosti je pro nás velmi podstatnou volba jazyka, ve kterém bude výzkumný rozhovor veden, při čemž je z našeho hlediska klíčové narátorům umožnit, aby se ve svém vyprávění vyjadřovali jazykem, ve kterém je pro ně nejsnadnější se k popisovaným dějům a událostem vyjádřit plně a výstižně, ke své vlastní spokojenosti. (Význam volby jazyka rozhovorů a naše zkušenosti s ní viz níže).

Přesně a detailně zaznamenaný životní příběh vhodně zachovává potencionální možnosti jak verifikace (tj. ověření z jiných historických pramenů) informací, tak možnosti korekce jejich nesprávného pochopení. Například: opakovaně se nám potvrzuje zkušenost, že narátor „chybně“ vyjadřuje termín (př. rok, přesné datum), lokalitu (př. číslo městského obvodu), název instituce, a to nevědomky nebo naopak právě s vědomím, že se svou výpovědí podílí na rekonstrukci historie (a snaží se vstřícně přispět). Přitom ve skutečnosti událost (lokalitu, instituci) dobře zná/znal. V kontextu životního příběhu je možné tyto relativní „chyby“ pro další bádání a práci podchytit, verifikovat či korigovat zjištěné – až již doplňujícími otázkami, či pomocí jiných zdrojů informací (historické příručky, archivy, mapy, atp.) – což platí oboustranně (narátor má pravdu a tazatel a jeho znalosti či přímo dosavadní poznatky historické vědy jsou chybné).² Audiozáznam (a detailní přepis) předaného životního příběhu však navíc poskytuje možnost nejen jednotlivé informace získávat (a ověřovat), ale umožňuje také jejich analýzu z hlediska toho, v jakém kontextu je narátor tazatelům sděluje, což je důležité pro samotné pochopení struktury vyprávěného životního příběhu (a například i vztahu, který při vyprávění narátor k tazateli zaujímá, což zpětně ovlivňuje jeho způsob výběru a řetězení informací), i dalších hlubších procesů vnímání a pamatování vlastní historie.

Významnou pomocnou metodou je při komunikaci s narátory genealogie (odhlédneme-li od jinak též důležitého fakt, že alespoň hrubá orientace v příbuzenských vztazích jednotlivých narátorů je v romském prostředí základním předpokladem pro navazování kontaktů v dané komunitě a orientace ve vyprávěných příbězích). Kromě základního nástroje orientace tazatele může při historickém výzkumu genealogie podobně jako historická topografie, chronologie ad. posloužit jako vhodné vodítko při hledání dalších informací. V kontextu romských dějin na tuto skutečnost upozornil již historik Ctibor Nečas (NEČAS, Ctibor, 1989), který při rekonstrukci historie romské kolonie

² Celý postup verifikace směrem od lidí k archivům lze uplatnit i obráceně – informace získané z archivů lze při rozhovorech s pamětníky dále rozšiřovat. V tomto případě je nutné počítat s jistými specifiky romského prostředí – například používání přezdivek, která může do jisté míry komplikovat například dohledávání osob na základě jejich občanských jmen, pod kterými jsou téměř výhradě v archivních dokumentech uváděni.

v brněnských Černovicích chápe genealogii (zpracovávanou v tomto případě výhradně na základě písemných pramenů – matrik) přímo jako pomocnou vědu historickou.

Při práci na genealogiích v našem výzkumu jsme pracovali jak s výpověďmi pamětníků (pro které se často vědomí vlastní historie významně o znalost struktury rodiny opírá), tak s matrikami, respektive (ideálně) kombinovali oba zdroje. I přes relativně velký objem práce, který vytváření genealogií (zejména starších generací) představuje, je v našem výzkumu dobře sestavená genealogie pouze jakýmsi mezistupněm historického poznání (a nikoli jeho cílem), bez kterého by však leckdy nebylo vůbec možné pokračovat ve vlastní historické práci.³

Přehled uskutečněných rozhovorů

Na tomto místě bychom ještě jednou všem našim narátorům rády poděkovali za jejich ochotu podělit se s námi o vzpomínky na život svůj a svých blízkých. Jsme si vědomi toho, že vzpomínání na blízké osoby, které již nežijí, může být někdy velmi bolestné, jakož i vzpomínání na těžší období svého vlastního života. O to více si jejich ochoty s námi spolupracovat vážíme.

V průběhu realizace projektu jsme navštívili celkem 6 narátorů (4 v ČR – Brno a okolí, 2 v SR) a nahrály celkem 9 nahrávek (3 opakované návštěvy), celkem cca 30 hodin nahrávek (19 hodin nahrávek v ČR, 13 hodin nahrávek v SR). Všechny nahrávky jsou uloženy v Databázi nahrávek Semináře romistiky UJCA FFUK.

V první fázi výzkumu jsme se rozhodli využít svých předchozích kontaktů mezi Romy v Brně a z okruhu těchto lidí jsme si vytipovali zástupce několika romských rodin/rodů žijících v Brně, které jsme postupně s žádostí o spolupráci oslovili. Během rozhovorů, které jsme s nimi vedli, jsme zjišťovali informace o dalších (především) starších, dosud žijících členech jejich rodin. Postupně jsme tak shromáždili seznam necelých dvou desítek potencionálních romských narátorů, z nichž jsme ovšem stihli navštívit a nahrát pouze 6 osob. Během výzkumu jsme dále shromáždili seznam několika potenciálních neromských narátorů, z nichž některé jsme se žádostí o poskytnutí rozhovoru oslovili, rozhovory se však nepodařilo do konce prosince 2010 realizovat.

Navštívení narátoři jsou členové dvou rodin s různým původem na Slovensku (okr. Rožňava, okr. Levoča), které žijí v Brně přibližně od roku 1950, respektive 1966. Ve výzkumu jsme se zaměřili především na rodinu pocházející z rožňavského okresu – 4 z navštívených narátorů jsou členy právě této rodiny, 2 z nich žijí v Brně a okolí, 2 z nich žijí na Slovensku, v původní zdrojové lokalitě. Všichni tito 4 narátoři zažili poválečnou migraci do českých zemí, která v případě této zdrojové lokality započala několik měsíců po skončení druhé světové války, každý z nich však přišel do Brna v jinou dobu a různě dlouhou dobu zde setrval (případně se do českých zemí – a Brna - v různých obdobích svého života vrátil). Během svého pobytu v Brně však byli všichni vždy v úzkém kontaktu se svými společnými blízkými příbuznými (nikdo z nich však nepochází ze stejné nukleární rodiny). Tři z těchto čtyř narátorů patří mezi členy tzv. první migrační generace⁴, dva z nich se migrace do českých zemí zúčastnili jako dospívající mladíci (narození 1934, 1939), třetí jako malé dítě (narozena 1945). Čtvrtý narátor se

³ Sestavené genealogie považujeme za citlivé dokumenty, a proto je nezveřejňujeme.

⁴ První migrační generací označujeme osoby, které se narodily na Slovensku a v poválečné době se do českých zemí přistěhovali – buď z vlastního rozhodnutí již jako dospělí nebo jako děti, na základě rozhodnutí rodičů. Potomky těchto lidí, kteří se narodili již českých zemích, považujeme za členy druhé migrační generace (tedy narozené v českých zemích rodičům narozených na Slovensku), potomky členů druhé migrační generace za migrační generaci třetí atd.

v českých zemích – nikoliv však v Brně - již narodil a je tedy z našeho pohledu již členem druhé migrační generace. Klíčovou osobou, skrze kterou jsme do historie této rozšířené rodiny pronikali, byla nejmladší narátorka (nar. 1945). Pokud bychom navštívené narátory popisovali z hlediska příbuzenských vztahů z jejího pohledu, jednalo se o: strýce – nejmladšího bratra její matky (nar. 1934) – a dva bratrance: nejstaršího syna nejstaršího (nevlastního) bratra jejího otce (nar. 1939) a syna bratra její matky (nar. 1947).⁵

Oba narátoři, jejichž rodina pochází z okresu Levoča, žijí v Brně, jedná se o matku (nar. 1934, první migrační generace) a syna (nar. 1957, druhá migrační generace).

Nahrávání bylo obvykle celý průběh návštěvy od chvíle, kdy narátor udělil souhlas s nahráváním svého vyprávění, s výjimkou situací, kdy se narátor na delší chvíli vzdálil z místnosti, nebo bylo vyprávění / debata přerušena cizím vstupem a její téma se přesunulo do nesouvisející oblasti, anebo s výjimkou míst, kde o vyjmutí ze záznamu požádal sám narátor (takové situace byly zaznamenány v terénním deníku spolu se stručnou poznámkou o tématu nezaznamenaného hovoru).

Jazyk nahrávek

Vzhledem k tomu, že obě členky realizačního týmu, které se terénnímu výzkumu věnovaly, ovládají romštinu, bylo možné se všemi romskými narátory komunikovat v romštině, resp., všem narátorům bylo nabídnuto, že si mohou jazyk, ve kterém bude rozhovor veden, vybrat dle svých vlastních preferencí. V případě narátorů na Slovensku byl výběr romštiny jako hlavního komunikačního jazyka logický v tom smyslu, že pro oba dva narátory je romština mateřským jazykem, a – pokud můžeme soudit z našich několika setkání – se i v romštině vyjadřují mnohem plynněji a uvolněněji než ve slovenštině, která je vzhledem k jazykové situaci v regionu až jejich druhým neromským jazykem. Jejich nesilnějším neromským jazykem je maďarština, tu však zase na dostatečné úrovni neovládají tazatelky (resp. určitá znalost maďarštiny na konverzační úrovni jedné z tazatelek komunikaci usnadňovala. Rozhovoru vždy předcházela kratší úvodní konverzace ze strany tazatelek cíleně vedená v maximální možné míře v romštině, během které si mohli narátoři udělat obrázek, zda si budeme v romštině vzájemně rozumět, přestože obě strany mluví mírně odlišným dialektem severocentrální romštiny (přičemž během rozhovorů se tazatelky snažily dialekt narátorů co nejlépe akomodovat). Jazykem převážné části nahrávek s narátory ze Slovenska je tedy romština, a dále částečně slovenština, příp. místy maďarština.

V případě narátorů žijících v Česku byla situace jiná: všichni v Česku strávili buď celý nebo převážnou část svého života a češtinu (nebo její regionální dialektální formu) plynně ovládají. Jejich mateřštinou je ve všech případech romština, ne všichni narátoři ji však běžně používají, a to i v případě komunikace s nejbližšími členy rodiny a nejbližším romským okolím. Přesto se kromě jednoho narátora⁶ stala hlavním jazykem nahrávání opět romština, doplněná o češtinu a případně slovenštinu.

2.2 Archivní rešerše, písemné prameny

⁵ Uvedený popis příbuznosti v případně obou narátorů žijících na Slovensku je pouze naší rekonstrukcí. Typy na narátory, které nám hlavní narátorka, se vztahovaly všechny k příbuzným žijícím v ČR. Oba narátoři ze Slovenska byli kontaktováni v rámci samostatného výzkumu, jeden cíleně (sdílené příjmení s hlavní narátorkou), druhý náhodně. Oba však narátorku znali a byli schopni ji jako příbuznou identifikovat.

⁶ Narátor si během úvodní konverzace vedené částečně v romštině a částečně v češtině vyslovil přání komunikovat při vyprávění svého životního příběhu v češtině. Na konci prvního setkání, při domlouvání příštího nahrávání se však sám vyslovil v tom smyslu, že příště by rád i řekl něco romsky, k čemuž také došlo – první polovinu druhé nahrávky hovořil romsky o hudební tradici svojí rodiny a svojí profesi jako hudebníka.

Archivní instituce a jejich fondy. Přehled provedených rešerší (a zjištěná omezení)

V úvodu veškerých archivních rešerší bylo třeba určit zdroje, které mohou být potencionálně vytěžitelné pro zadané téma. Vzhledem ke kvalitativnímu zaměření výzkumu jsme se primárně zaměřili na lokální archivní instituce, přičemž jsme ovšem měli na zřeteli možnosti přesahů (územních a institucionálních), vazby na nadřizené instituce (různých úrovní) a především jsme chtěli sledovat téma v jeho celkovém kontextu. Při výzkumu našeho tématu tedy v souladu se současnou strukturou archivů ČR (v této fázi výzkumu jsme vědomě prozatím ponechali stranou centrální archiv SR) a dobovou státní správou byly vybrány další archivní instituce: Státní okresní archiv Brno-venkov, Moravský zemský archiv, Národní archiv, Archiv bezpečnostních složek.

Archiv města Brna

Vzhledem k vymezení zkoumané oblasti na město Brno, se logickou a základní institucí našeho archivního bádání stal Archiv města Brna (AMB).

Státní okresní archiv Brno-venkov

Územní rozsah města Brna, jeho městských částí procházel ve sledovaném období řadou změn, jeho některé čtvrtě se stávaly součástí města, avšak historické dokumenty těchto připojených čtvrtí nemusejí být součástí městských archivních fondů, resp. měly by být pro dobu existence městských čtvrtí jako samostatných obcí uloženy v okresním archivu Brno-venkov. Vedení písemností však velmi často komplikují přesahy v jejich časovém rozmezí ale i jiné okolnosti, proto je studium archiválií této instituce pro sledované téma přínosem.

Moravský zemský archiv

Významnějším vymezením studia je zohlednění nadřizených územněsprávních celků. Pro město Brno je to ve sledovaném období Země moravská, Kraj Brněnský a Jihomoravský kraj. Fondy z provenience těchto úřadů jsou uloženy v Moravském zemském archivu. Země a dva kraje, jejímž hlavním městem Brno vždy bylo, byly subjekty různé s různými pravomocemi, různým územním vymezením a různou vazbou na další subjekty státní správy. Pro studium našeho tématu bylo nutné si vymezit, které úřady nebo jejich části jsou pro náš výzkum relevantní. Byly jimi Zemský úřad, Zemský národní výbor, Krajský národní výbor a Jihomoravský krajský národní výbor. Kromě těchto „základních“ fondů přicházejí v potaz i fondy policejní a diverzní fondy úřadu ochrany práce, osídlovací úřadovny aj. Studium těchto fondů velmi často doplňuje a především kompletuje studium fondů nižších územněsprávních celků, tento v našem konkrétním případě: fondy města Brna.

Štátný archív Košice, pobočka Rožňava

Vzhledem k tomu, že se během výzkumu vymezila zkoumaná slovenská oblast na okres Rožňava, se logickou a základní institucí našeho archivního bádání stal Štátný archív Košice, pobočka Rožňava (bývalý *Štátný okresný archív Rožňava*).

S ohledem na historický územněsprávní vývoj lokality by pak v navazujícím výzkumu bylo žádoucí podniknout rešerše ve Štátnom archívu v Banskej Bystrici.

Štátný archív Košice

V tomto archivu se nalézají jediné relevantní prameny pro náš výzkum, a to církevní matriky příslušných farních obvodů jednotlivých církví.

Archivy centrálních institucí státní správy českých zemí

Práce na archivním výzkumu jsme (v této fázi výzkumu alespoň dílčím způsobem) završili rešeršemi v centrálních institucích českých zemí. Pro naše téma to byly instituce vzniklé po završení centralizace státu po roce 1948. V námi studovaném období je zásadně řešen přístup státu k romské menšině, a proto ministerstva, která se do diskuze a tvorby přístupu státu k Romům zapojovala, jsou vydatným zdrojem informací k historii Romů nejen z hlediska úvah, nýbrž i zevrubnějšího poznání jejich existence na nejrůznějších místech československého státu. Archivní fondy, které byly z těchto hledisek studovány jsou: fond Ministerstvo vnitra – Noskův archiv, fond Ministerstvo vnitra – dodatky, fond Ministerstvo kultury. Dalším fondem, který dosud nebyl studován a který bude zahrnut do navazujícího výzkumu je fond Ministerstva práce a sociálních věcí.

Významným zdrojem informací jsou při studiu našeho tématu bezpečnostní složky. Je to dáno jednak rolí bezpečnostního aparátu v totalitním státě, který těmto složkám propůjčuje řadu pravomocí, ale i tradiční rolí policie a četnictva v dřívějších obdobích. Bezpečnostní složky byly pověřovány evidencí Romů, prováděly kontroly, vydávaly legitimace a organizovaly soupisy romského, především kočovného, obyvatelstva. V archivních institucích jsou fondy policie, četnictva, nebo SNB a fondy Ministerstva vnitra rozloženy značně komplikovaně. Do roku 1945 se s nimi setkáme v archivech městských a oblastních a od roku 1945 v Archivu Ministerstva vnitra (resp. Archivu bezpečnostních složek). V obou případech se objevují značné časové přesahy v jednotlivinách a někdy i souvislém písemném materiálu. Pro ministerská akta platí stejné časové rozložení, ovšem s tím, že se tyto archiválie do roku 1945 nacházejí v Národním archivu a materiály od roku 1945 v archivu resortním, avšak s výhradou, že přesahy, respektive uložení řady ministerských akt z 50. let značně utrpělo rozdělením úřadu na Ministerstvo vnitra a Ministerstvo národní bezpečnosti v letech 1950-1953. Orientace v písemnostech této významné instituce vyžaduje alespoň určitou zběhlost v nuancích vývoje státní správy. Po jejím zvládnutí lze vstupovat historickým bádáním do různých stupňů hierarchie bezpečnostních sborů i složek a sekcí ministerských a sledovat postup státu a utváření jeho postoje vůči Romům i v této oblasti. Ministerstvo vnitra bylo ve sledovaném období zásadní oblastí státní správy nejen z obecného a tradičního hlediska, nýbrž i jako nadřízený útvar národních výborů všech stupňů a současně složka, která utvářela všechna poválečná nařízení orientovaná na romské obyvatelstvo jako celek (celostátní soupis cikánů v roce 1947, výnos o úpravě osob cikánského původu roku 1952 a především zákon o trvalém usídlení kočujících osob z r. 1958). Pro jakékoliv studie, byť regionálního charakteru je nutné projít příslušná akta bezpečnostních sborů. V rámci našeho výzkumu to byly fondy uložené v Národním archivu (viz výše) a fondy resortního archivu: Sbírka rozkazů a nařízení, fondy zemských, oblastních, krajských a okresních služeben policejních složek a fond vnitřní správy MV, což byl útvar, který byl autorem právních norem orientujících se na romskou menšinu.

Obecné zaměření rešerší a jejich objektivní omezení

Vymezení výzkumu ve všech výše archivech je záměrně značně široké. Vychází ze dvou premis. Jednak celková organizace výzkumu byla vedena kvalitativním hlediskem a pak dosavadní stav poznání se zakládal na velmi úzké pramenné základně, kde řada pro studium relevantních archivních zdrojů, byla badateli dlouhodobě opomíjena. Rozhodli jsme se proto vytěžit i fondy s potencionálně malou relevancí výpovědní hodnoty. Především se to týkalo okresních archivů (AMB; ŠA Košice, pobočka Rožňava) , kde byly studovány jednotlivé fondy písemností národních výborů (resp jejich odborů a referátů). Kvalitativnost výzkumu je ovšem podmíněna dostupností archivních fondů. Ta ovšem naráží na několik faktorů. Obecně je to fyzický stav archiválií, citlivost v nich obsažených údajů, ochranná lhůta (která se v ČR a SR podstatně liší) a zpracovanost archivních fondů.

Nejproblematictější a v historickém bádání nejvíce omezujícím faktorem je zpracovanost archivních fondů. Je obecným pravidlem (jak v ČR, tak v SR), že fondy druhé půle 20. století již nebývají zpracovány, což přinejmenším ztěžuje badatelům práci, případně ji zcela znemožňuje, protože nezpracované fondy postrádají archivní pomůcky, anebo se nacházejí v takovém fyzickém stavu, že jejich studium je zcela nemožné. V ČR tento aspekt omezuje studium u většiny fondů městského/ústředního národního výboru a u obvodních národních výborů města Brna, dále u Jihomoravského krajského národního výboru, částečně u Krajského národního výboru a zemského národního výboru. Od šedesátých let 20. století ztížené studium pravidlem u ministerských fondů a fondů bezpečnostních složek. Dostupnost archiválií v ŠA Košice, pobočka Rožňava v SR je u fondů lokálních správních institucí prakticky omezena rokem 1945 (resp. 1948 – „*čiasťkový inventár 1945 - 1948*“ pro Fond ONV Rožňava), mladší archiválie jsou nezpracované a možnost nahlížení do nich podmíněna přísnými zákonnými ochrannými opatřeními, zejména ochrannou lhůtou.

Podle platného archivního zákona SR (395/2002 Z.) je ochranná lhůta 90 let od vzniku záznamu. Při výzkumu ve slovenských archívech jsme toto omezení, které se úplně kryje s námi sledovaným historickým obdobím, shledaly konkrétně v ŠA Košice, pobočka Rožňava jako velmi zásadní – vzhledem ke stavu (ne)zpracovanosti jednotlivých fondů v tomto archivu nám značná část relevantních archiválií zůstala nepřístupná (nahlédnutí nám bylo umožněno formou striktně stanovené sondy pouze do zlomku obsahu relevantních fondů).

Platný archivní zákon ČR (499/2004 Sb. ve znění pozdějších předpisů) nedovoluje nahlížet do archiválií mladších třiceti let, což v praxi neumožňuje studovat písemnosti z 80. let 20. století a mladší. Toto omezení se našeho výzkumu v Brně vzhledem časovému rozmezí příliš nedotklo, pokud se ovšem objektem výzkumu nestaly starší písemnosti obsahující ve svém celku jednotliviny z tohoto období. Obzvláště to platí pro osobní fondy, které se vyznačují dlouhým časovým rozmezím a množstvím údajů, jež jsou nahlíženy jako citlivé.

3. Shrnutí získaných informací

Při realizaci výzkumného záměru jsme (kromě poznatků metodologických uvedených v předchozím oddílu 2.) postupně spolu s vyhledáváním, zpracováváním a shromažďováním různých pramenů shromáždili poměrně velké množství informací. Na tomto místě tyto informace alespoň dílčím způsobem shrnujeme. Hlavní využití námi shromážděné pramenné základny je v interpretaci shromážděných archiválií a audio nahrávek pamětníků (či jejich přepisů), tuto interpretaci by však bylo vhodné podpořit rozšiřujícím návazným výzkumem v daném tématu.

Výchozí lokalitou pro náš výzkum bylo od počátku město Brno, kterému byla věnována jedna část bádání. Druhou zkoumanou lokalitou, kam jsme se během naší práce zaměřili, se stala jistá obec v okrese Rožňava na Slovensku (její přímé určení není v rámci předběžného shrnutí za nutné sdělovat), odkud rodiny námi kontaktovaných pamětníků pocházejí. Shrnutí informací k těmto dvěma lokalitám ve vztahu k rodinám pamětníků doplňujeme třemi stručnými studiemi osvětlují dílčí historické reálie, které život těchto lidí v Brně rámovaly.

3.1 Zdrojová a cílová obec, migrace

Nejstarší písemné zmínky o přítomnosti Romů ve zdrojové obci na Slovensku, které se nám podařilo získat⁷ spadají do druhé poloviny 19. století, lze však předpokládat, že Romové byli v obci přítomni již dříve.⁸

Z výpovědí pamětníků i z odborné literatury vyplývá, že Romové žili v obci vždy koncentrovaně na konkrétním místě v obci. Minimálně na začátku 20. století žili na kraji obce, v těsném sousedství Neromů. Přesné umístění původní romské osady je dodnes alespoň starším členům místní romské komunity známé – jeden z našich narátorů nás k němu ochotně zavedl. Jedná se o východní okraj obce, na levém břehu řeky Slaná v těsné blízkosti nové rychlostní komunikace Rožňava- Plešivec (vybudována kol r. 2006), na místě je dnes prašná cesta a malé travnaté prostranství. V těsné blízkosti zmíněné cesty (a místa býv. romského sídliště) stojí dnes domy obývané Neromy, některé z nich ještě původní, postavené ze dřeva a nepálených cihel (dle výpovědi pamětníka zde Romové žili v podobných malých domcích.

V roce 1933 byli proti svojí vůli Romové přestěhováni mimo obec, cca 3-4 km severozápadně od obce podél prašné stezky vedoucí do sousední obce. Vystěhování se kromě Romů samotných v té době bránily také okolní obce, směrem k nimž byli Romové vystěhováni. Historii sporu o přestěhování této osady z let 1933-37 rekonstruuje Gecelovský, který ji na základě studovaných archivních dokumentů uzavírá k roku 1937, kdy Zemský úřad v Bratislavě rozhodl, že obec musí vyhovět požadavku místních vystěhovaných Romů umožnit jim návrat na původní místo. Není ovšem jasné, zda k tomu opravdu došlo – narátor narozený v r. 1939 se narodil v osadě mimo obec. Z toho lze usuzovat, že k žádnému zpětnému stěhování Romů na původní místo na okraji obce nedošlo. Spor mezi obcí a místními Romy o vlastnictví pozemku potvrzuje i výpověď jednoho z narátorů, který o sporu a vzneseném vlastnickém nároku ze strany Romů ví od svojí babičky. Z jeho výpovědi však není patrné, ke které době se tato informace váže – zda se týká přesunutí obce mimo obec v roce 1933 a let následujících nebo pozdějších, poválečných snah Romů do obce se vrátit. Pamětník tvrdí, že pozemek byl ve vlastnictví Romů, ale nepodařilo se jim jeho vlastnictví prokázat.⁹

Ve výpovědi pamětníků je nová osada, vybudovaná na tomto relativně vzdáleném místě, označovaná maďarským výrazem „*cigány telep*“ / romská osada, nebo slovenským výrazem „*cigánská kolonia*“, nebo v romských parafrázích výrazem „*avri*“ / venku: „*Mek bešahas odoj avri.*“ / To jsme ještě bydleli tam venku).

K existenci této romské osady a situaci v ní se nám podařilo získat několik dokumentů a svědectví. Pamětníci uvádějí, že v osadě panovaly víceméně zoufalé hygienické podmínky, do osady nevedla jiná než prašná cesta, která se snadno

⁷ Při bádání jsme využili možnosti nahlížet do starších církevních matrik příslušného farního obvodu. (ŠA Košice, Fond cirkevných matrik). V této fázi výzkumu máme zaznamenané nejstarší záznamy o narozených romských dětech v obci z r. 1878, ale s jistotou můžeme předpokládat existenci mnohem starších zápisů.

⁸ K roku 1933 například V. Gecelovský uvádí, že místní romská osada čítala přibližně 500 osob. Jakkoli může být tento údaj nadhodnocený, i tak je zřejmé, že místní romská osada byla jednou z relativně velkých osad v regionu, zřejmě s delší historií. (GECELOVSKÝ, 1990: 84).

⁹ Radikálně odmítavý postoj k otázce umožnit Romům nastěhovat se přímo do obce místní Neromové zaujali i v poválečné době, kdy o možnosti návratu a výstavby nových domů v intravilánu obce místní Romové začali žádat. Jako takový odhaluje možnou dobovou konstantu ve vztahu místních Romů a Neromů. „...*Takto i keď by sa presťahovali zo starého miesta, zasa by sa stala nová kolonia cigánov na novom mieste, lebo s nimi nikto nechce bývať a majitelia nových domov radšej by odišli z miesta, ako by mali s nimi bývať. Teda by sa nedosiahlo žiaduceho výsledku. Rada MNV sa však chce o cigánov starať ako je to možné a v jej právomoci spadajúce...*“ citováno ze zápisu z jednání Rady MNV 13. 9. 1953. (ŠA Košice, pobočka Rožňava, Fond MNV B. - doposud neinventarizovaný fond)

rozbahňovala, mimo suché letní měsíce bylo bláto do půli lýtek i v osadě. Do osady nebyla nikdy zavedena voda ani elektrika (v těchto podmínkách zde žili Romové až do konce 50./60. let, kdy se začali stěhovat zpět do obce).

Na sklonku druhé světové války v osadě z důvodů špatných hygienických podmínek vypukla epidemie tyfu. Podle výpovědi jednoho z narátorů (nar. 1934) byla osada dána „do karantény“: přímo osadě byl vyklizen jeden domek, do kterého byli přenášeni nemocní, ostatní ale v osadě zůstali a nesměli z ní vycházet – osadu hlídali četníci, při porušení tohoto zákazu byli zbiti (to byl i případ otce daného narátora). Dle nalezeného archivního dokumentu¹⁰ i potvrzující výpovědi pamětníka se na výživu Romů v osadě uzavřených skládala obec, 2 z nemocných Romů byli i převezeni do okresní nemocnice. Není nám známo, zda někdo na následky onemocnění zemřel, ani kdy byla karanténa zrušena.

Za druhé světové války připadla obec do maďarského záboru, obec ležela v blízkosti nové slovensko-maďarské hranice. Jedním z nejcitelnějších dopadů (pokud lze soudit z výpovědí narátorů) byla pro místní Romy povinnost narukovat do maďarské armády – několika z nich se podařilo od armády uprchnout a připojit se k místním partyzánským jednotkám, ostatní byli odvezeni do Maďarska, kde – dle výpovědi pamětníků – buď vykonávali nucené práce (kopání výkopů atp.), nebo byli nasazeni přímo na frontu, přičemž určitá část z nich se později dostala do ruského nebo amerického zajetí, odkud se po válce vrátili domů. Někteří z odvedených mužů ovšem zůstali nezvěstní (např. otec narátora OL). Obec byla osvobozena rumunskou armádou, v zápětí pak do obce přišly i jednotky ruské armády. Z náznaků ve výpovědích dvou pamětnic, zaznamenaných v r. 2004 pracovníky Muzea romské kultury, vyplývá, že v této době docházelo ze strany ruských vojáků ke zneužívání romských žen.¹¹ Téma ovšem není v nahrávce dále komentováno, obě pamětnice jsou již bohužel po smrti. Nikdo z kontaktovaných narátorů, kteří druhou válku a osvobození v obci zažili, se k tomuto tématu nevyjadřoval (Lze předpokládat, že z toho důvodu, že je tématem citlivým a svým způsobem tabuizovaným, jak možná v samotných rodinách, tak i v konkrétní situaci: oba zmínění narátoři jsou starší muži – jejich starší ženské příbuzné se s nimi nemusely o tomto tématu vůbec bavit – , zatímco obě tazatelky jsou mladé ženy – což opět toto téma z konverzace spíše vylučuje, vzhledem k velmi krátké době kontaktu není ani příliš vhodné se na takové téma ptát.)

Záhy po skončení války začali Romové obec, resp. cikánskou kolonii opouštět – dle slov pamětníků proto, že v místě nebyla práce a nebylo se tam možné uživit. Práci Romové z obce hledali jak v okolních obcích, tak i ve vzdálenějších regionech (včetně českých zemí). K prvním odchodům přímo do českých zemí docházelo zřejmě těsně po skončení války, nejdřívejší datum odchodu do českých zemí zaznamenané v námi vedených rozhovorech je již rok 1945. Z obce po válce neodcházel pouze Romové, ale – dle slov romských narátorů – i Neromové. Námi zaznamenaná největší poválečná migrační vlna souvisela s nábořem pracovních sil na stavbu železnice Žďár n/ Sázavou – Brno, kterou na Slovensku prováděli samotní pracovníci staveních firem, kteří se na výstavbě podílely. V rámci této migrační vlny odešli do českých zemí i rodiče tří ze čtyř námi kontaktovaných pamětníků.

¹⁰ ŠA Košice, pobočka Rožňava. Fond ONU B. 1939-1945, šk. 11

¹¹ Viz nahrávka se sestrami BL a VG z 14. a 18. 6. 2004 (MRK, Fond audio, př. č. A 31/2004 a A 33/2004).

Migrační pohyby však tímto odchodem neustaly. Z výpovědí pamětníků vyplývá, že většina z lidí, kteří z obce do českých zemí odešli se minimálně v prvních letech po odchodu domů na Slovensko pravidelně vraceli (i v časovém rozpětí v řádu 2-3 týdnů). Lidé, kteří do českých zemí odcházeli, se zde dále pohybovali po různých regionech v Čechách a na Moravě, podle toho, kde mohli získat práci pro ně – dle slov pamětníka – nejvýhodnější. Mezi obce, ve kterých Romové z obce nějakou dobu žili (přičemž v některých z nich mají narátoři příbuzné, se kterými se navštěvují) patří tyto: Brno, Humpolec, Chomutov, Karvinná, Kralupy n/Vltavou, Kutiny u Tišnova, Liberec, Most, Ostrava, Plzeň, Praha, Přerov, Rokycany, Semily, Ždár n/Sázavou, ad. Přesná doba, kdy do těchto měst a obcí Romové z námi navštívené obce přišli, resp., kdy se zde usadili na trvalo, případně kdy za nimi začali odcházet další jejich příbuzní, nám zatím není známá. Jak vyplývá z rozhovorů s našimi narátory, v Brně, které bylo ústředním bodem našeho výzkumu, se Romové ze zkoumané slovenské obce natrvalo usadili nejpozději v roce 1950.

O odchodu místních Romů do českých zemí není v místní obecní kronice žádný záznam. Z pozdější doby, z roku 1952, je (na straně 52) v obecní kronice zápis týkající se Romů, kteří se z Čech a Moravy zpět na Slovensko vrací, přičemž autor kroniky uvádí, že šlo o účelový návrat s cílem získat další přiděl šatenek. Poměrně příkrý tón na adresu „cigánov z Čiech“ nás vede k úvaze, zda pamětníky zmiňované časté návraty domů, respektive jejich relativně rychlý pohyb mezi Slovenskem a českými zeměmi, který jistě musel působit jisté problémy organizačního charakteru právě v malé obci na Slovensku, a negativní vnímání pohybu (a zejména návratů) Romů, kteří se z obce odstěhovali, částečně nevyostřovalo v obci mezi Romy a vedením obce napětí a nezvyšovalo averzi i vůči Romům, kteří v obci zůstali.

V současné době žijí Romové v obci koncentrovaní na dvou místech – na severním a severozápadním konci obce. Jejich postupný přesun do obce se začal odehrávat od konce 50. let dále (jeden z narátorů uvádí, že dům ve vesnici, do kterého se později s rodiči přestěhoval, začal jeho otec stavět v r. 1959, kdy již několik Romů v obci bydlelo, druhý uvádí pro svou rodinu rok 1965), kdy si v těchto místech koupili od obce pozemky, na kterých si svoje nové domy vybudovali, nebo od původních neromských majitelů odkoupili jejich pozemky i s domy. Jeden z narátorů uvádí, že za opuštění domku v cigánské kolonii dostali jeho rodiče od obce peníze, druhý toto popírá. Domy si Romové stavěli částečně s použitím materiálu z postupně bouraných domů v kolonii, která vlastně tímto způsobem postupně zanikla. Dnes již je na jejím místě zelená louka.

Jak již bylo poukázáno výše, obec se alespoň z počátku přesunu Romů do svého intravilánu bránila¹².

Po příchodu do Brna si rodiny našich narátorů udržovaly s příbuznými na Slovensku relativně úzký kontakt, nejstarší generace Romů, kteří v Brně začali bydlet nadále považovala svou rodnou obec na Slovensku za svůj domov (dva z narátorů např. zmínili,

¹² Citovaný dokument zápisu z jednání Rady MNV 13. 9. 1953 (ŠA Košice, pobočka Rožňava, Fond MNV B. - doposud neinventarizovaný fond) dále pokračuje: „...Rada MNV povolila jednému stavebný pozemok na ktorého myslela a bol všeobecný názor, že je poriadny a čo sa stalo? Nieto zábavy že by sa cigáni nebili, nieto záhľad, kde by cigáni nekradli, nieto pred nimi zámku, nieto možnosti im rozkázat, lebo ich je hromada a každý sa medzi nich bojí. Je zapotrebné aby sa ONV postaral o prevýchovu cigánov v našej obci a potom po dosiahnutí výsledkov rada MNV zaujme iné stanovisko. Ano, naše ľudovodemokratické zriadenie sa všemožne stará o poriadných pracujucich, nemožeme však pripustit k tomu, aby sa naše zriadenie bolo využívané na ukor pracujucej triedy. Cigáni sa vobec nazapajaju do kulturnej prace, nechcu sa naučiť, písať, nazapájaju sa do masových korporácií.“

že jejich prarodiče se na konci života vrátili na Slovensko, aby umřeli „doma“). S tím jak nejstarší členové rodin postupně umírali však vzájemné kontakty slábly, v současné době datují naši narátoři poslední vzájemné setkání (ať již v Brně nebo na Slovensku) minimálně do doby před 20 lety. Nadále si však udržují poměrně detailní povědomí o vzájemné příbuznosti, přičemž genealogický přehled narátorů jak z Brna tak ze Slovenska zahrnuje – i když velmi zhruba – až generaci současných dvacátníků. Opačným směrem – tedy ke generaci svých předků – můžeme na základě výpovědí navštívených pamětníků alespoň zhruba zrekonstruovat genealogii až do generaci osob narozených těsně na konci 19. století.

Z výpovědí pamětníků je též možné alespoň v hrubých obrysech popsat profesní strukturu místní romské populace, v době přelomu století a v době předválečné. Mezi zásadní povolání místních Romů patřila především hudba. V obci žily před válkou minimálně 2 velmi silné hudebnické rody, z nichž pocházeli hudebníci známí v celém regionu (tvrzení, na kterém se shodují jak romští tak i neromští informátoři, se kterými jsme během výzkumu na Slovensku hovořili). Mezi další povolání, kterým se Romové v obci živili, dále patřila: nádenická práce v zemědělství (především v případě žen) a ve stavebnictví (práce v kamenolomech), výpomoc v domácnostech (opět v případě žen – např. vymazávání pecí a podlah), pletení rohožek z kukuřičného šustí, pletení proutěných košíků a nábytku, výroba nepálených cihel. Jak vyplývá z výpovědí narátorů, na začátku 20. století byla zřejmě velká část místních Romů negramotných, základy gramotnosti získávali až v dospělosti též lidé, kteří se narodili před druhou světovou válkou a ve školním věku do školy nechodili, příp. absolvovali jen několik tříd. To potvrzuje i konstatování v obecní kronice (např. v r. 1952, a r.1957) o vysokém počtu negramotných Romů, pro které obec zejména v 50. letech pořádala kurzy pro negramotné. Na druhou stranu je nutné upozornit na fakt, že při výše zmíněné soudním sporu z roku 1933 mezi obcí a místními Romy, týkající se rozhodnutí obce vystěhovat je mimo obec, byli místní Romové schopni efektivně se u soudu bránit. Gecelovský dokonce cituje úryvek z dopisu z roku 1935, kterým se obracejí místní Romové na obecní úřad se žádostí o vydání stavebního povolení, dopis signován Ľudovít Ruznyák a spol. Romov v obci (GECELOVSKÝ, 1990: 85-6). Z samotného dopisu i formulací v něm obsažených je zřejmé – a to dokládají i výpovědi pamětníků –, že mezi místními Romy byli i gramotní, min. základně vzdělaní lidé. Jednou z nich byla dle výpovědí i babička naší narátorky z Brna. Děti obou narátorů ze Slovenska jsou všechny vyučené, některé absolvovaly i střední školu s maturitou – zejména opět ve stavebnických profesích, dále je mezi nimi např. jedna zdravotní sestra. Hudbou se v současné době dle slov kontaktovaných narátorů i dalších informátorů nikdo z místních Romů neživí (ani jako doplňkovou profesí), hrají spíše doma, mladší generace již naprosto opustila nástroje, které byly v minulosti nedílnou součástí vesnických kapel (cimbál, housle, harmonika atd.), a hraje na nástroje moderní (kytary, klávesy).

Brno je dnes domovem již minimálně čtvrté generace Romů, kteří se sem začali po druhé světové válce přistěhovávat za prací. Historii romského osídlení poválečného Brna můžeme v této fázi výzkumu – v závislosti na získaných pramenech – sledovat ve dvou proudech, přičemž tušíme již jisté spojnice obou (ty je však nutné podpořit dalším výzkumem). Jednak jsou to v proudu dějin události, rekonstruované na základě informací o romském osídlení zaznamenaných v písemných pramenech majoritní provenience (archiváliích). Druhý proud je sled událostí viděný očima pamětníků – Romů. Pro námi zkoumanou rodinu začíná brněnská epocha jejich historie na začátku 50. let a trvá dodneška.

Pokud jde o první proud - „oficiální“ historii romského osídlení v moravské metropoli v nejstarším zkoumaném období (1945 – 1953), z nalezených archiválií zde podrobněji rekonstruujeme tři dílčí historické reálie, které život našich pamětníků v Brně rámovaly.¹³

3.2 Regulace a úřední zásahy poválečného Brna vůči Romům

Reakce místních úřadů a bezpečnostních složek na přicházející Romy je sledovatelná v úředních nařízeních, vyhláškách a výnosech národních výborů všech stupňů a policejních složek (resp. nově se konstituujícího Sboru národní bezpečnosti). V rámci provedených archivních rešerší se podařilo dohledat reprezentativní soubor takových nařízení ilustrující restriktivní přístup orgánů státní moci vůči romské menšině. I tato, byť výlučně negativní, reakce je významným dokladem první fáze osídlování města Brna romskou menšinou po Druhé světové válce.

První dokument tohoto typu nesoucí název „*Nařízení o stíhání cikánů*“ (ABS, Sbírnka rozkazů a nařízení, G 1, inv. č. 73) pochází již z léta roku 1945. Hovoří se v něm o „přílivu cikánů“, jenž je doprovázen krádežemi a rozšiřováním nakažlivých nemocí. Nalezneme zde také, později často se opakující, zmínku o cizí státní příslušnosti Romů. V dobových písemnostech se rovněž relativně často objevuje sousloví „*cikáni ze Slovenska*“ (Vyhláška ZNV, ABS, Sbírnka rozkazů a nařízení, G 1, inv. č. 12.). Příchod Romů do Brna a na Moravu obecně vedl moravské správní orgány k organizaci pravidelných pololetních soupisů, nařizovaných od roku 1946 Zemským národním výborem (Výnos ZNV, ABS, Sbírnka rozkazů a nařízení, G 1, inv. č. 37). Romové byli úřady nejen přísněji monitorováni, ale byla jim ukládána i pracovní povinnost, což je ovšem nutno posuzovat s ohledem na zavedení všeobecné pracovní povinnosti vyhlášené dekretem prezidenta republiky č. 76/1945 Sb. V poválečném období bylo k užívání „nucené práce“ přístupováno jako k prostředku odstraňování válečných škod a přechodu průmyslu z vojenské výroby na produkci pro mírový stav běžného spotřebního zboží. Přes tuto dobou podmíněná specifika je však v řadě dokumentů orientujících se na Romy vedle obecných problémů poválečného státu patrný jejich restriktivní, diskriminační akcent (*Opatření proti přílivu cikánů – směrnice*, ABS, Sbírnka rozkazů a nařízení, G 1, inv. č. 94). Dokumenty přímo odrážejí způsob, jakým české úřady vnímaly přicházející Romy a jak si konstruovaly jejich obraz: „*Cikáni jsou zde živlem nežádoucím, nepohodlným a převážně asociálním...ženy s dětmi se oddávají zhusta zahálce a žebrotě. Cikáni jsou stíženi četnými nakažlivými nemocemi a páchají namnoze majetkové delikty.*“ Velmi výmluvným dokladem nazírání na Romy ze strany českých úřadů jsou pak také úřední dokumenty z léta roku 1946: „*Přezkoušení evidence Němců, cizinců, bezdomovců a cikánů*“ (ABS, Sbírnka rozkazů a nařízení, G 1, inv. č. 74). Romové jsou zde uvedeni mezi lidmi, kteří patří v dobovém chápání státu mezi problematické národnostní menšiny a sociální skupiny. Z jejich zařazení a výkladu dokumentu je patrný předpoklad jejich možné cizí státní příslušnosti, avšak současně je nutno konstatovat, že jejich pozice je ve výčtu problematických skupin záležitostí okrajovou.

Všechny výše uvedené dokumenty byly vydány v prvních třech poválečných letech. Jejich původcem byly národní výbory, spolu se zástupci bezpečnostních složek a to buď současně, anebo bezpečnostní složky samotné. Právě bezpečnostní složky (police a četnictvo, krátce po válce sloučené do Sboru národní bezpečnosti) byly orgánem, který měl na starost monitorování a evidenci Romů. Tuto pravomoc vykonával SNB kontinuálně z doby První československé republiky a Protektorátu Čechy a Morava. Veškeré vyhlášky

¹³ V textu odkazujeme na konkrétní archiválie, které jsou součástí Přílohy 1.

a nařízení týkající se Romů se také v tomto období velmi často opírala o prvorepublikovou legislativu, jako byl zák. č. 117/1929 Sb. o potulných cikánech. Při vypovídání Romů z Brna byla využívána opatření spojená s domovským právem a užitím zák. č. 88 říšského zákoníku o postrku do domovských obcí. Novým prvkem byla ohlašovací povinnost u úřadoven ochrany práce a již výše zmiňovaná všeobecná pracovní povinnost. Docházelo tak v tomto období ke vzájemnému prostupování starší prvorepublikové a rakousko-uherské legislativy s novými normami. Prvorepublikový zákon o potulných cikánech byl zrušen až v roce 1950, a to § 150, článku 2, trestního zákona správního č. 88/1950 Sb., instituce domovského práva a s tím spojený postrk a vypovídání Romů z měst a obcí byly zrušeny po únoru roku 1948. Přes jistou legislativní oporu v zákonech se však poválečný přístup úřadů k Romům nejeví nijak jednotně a koncepčně. Kromě pololetních soupisů na Moravě a jednoho soupisu celostátního se setkáváme s řadou vyhlášek, výnosů a směrnic, které reagují na aktuální situaci, opakují stále stejné argumenty a produkují obdobná opatření. Sled opakovaných úředních nařízení dává na srozuměnou, že jejich očekávaný výsledek pravděpodobně mívá účinkem. Jistá pravděpodobnost, kterou jsme nuceni konstatovat, je dána limity výpovědní schopnosti pramenů úřední povahy. Zřídka se v nich setkáváme s hodnocením prováděných opatření a pokud se s nimi setkáváme, jsou to opět hodnocení produkovaná úřadem, který akci plánoval, proto jsou to nutně rezultáty jednostranné a neobjektivní. V písemnostech úřední provenience je pochopitelně reprodukován svět úřadu, svět institucí státní správy a nikoliv svět Romů, jejich problémy a názory.

Tento soubor úředních nařízení z Brna prvních poválečných let je však přesto relevantním pramenem, pramenem vypovídajícím o migraci Romů ze Slovenska, o reakci zemské a městské správy, která opakovanými nařízeními potvrzuje stálost migračního proudu a neschopnost správních orgánů tuto situaci svými možnostmi a schopnostmi řešit.

3.3 Cikánské komise při správních orgánech města Brna

Zatímco první pojednané téma se zabývalo výlučně reakcemi úředních a bezpečnostních orgánů na fenomén přicházejících Romů, je vznik a působení tzv. „cikánských komisí“ vzájemným propojením majoritní české a menšinové romské společnosti. Působení těchto komisí navíc není restriktivním opatřením, nýbrž ukázkou prvního pokusu poválečných úřadů s Romy na řešení problémů týkajících se vzájemného spoluzítí spolupracovat.

Impulsem ke zřízení cikánských komisí v Brně byl výnos Ministerstva vnitra z 5. března 1952 o *úpravě poměrů osob cikánského původu* (NA, fond Ministerstvo vnitra – dodatky, kart. 1283). Výnos byl určen národním výborům všech stupňů a je vůbec prvním dokumentem završujícím snahu státních orgánů zásadněji a hlavně komplexněji v celostátním měřítku řešit postavení Romů v soudobé společnosti. Pracovníci národních výborů jsou zde vyzýváni k pomoci hledat Romům slušné ubytování, stálou práci a podpořit pravidelnou školní docházku romských dětí. Důraz tohoto nařízení byl po všech stránkách věnován na vyvarování se jakékoliv diskriminace a rasových předsudků vůči Romům jak ze strany státní správy, tak i obecně z kruhů české veřejnosti. Jakékoliv negativní národnostně konotované předsudky byly v této době, stejně jako kočování Romů, nebo jejich život na okraji majoritní společnosti, shledávány jako přežitek kapitalismu. Nařízení postrádalo jakékoliv sankce, nebylo nijak silové, zakládalo se zejména na přesvědčování Romů a poskytnutí pomoci a možností ze strany úřadů, zaměstnavatelů, obecně většinové společnosti.

Reakce orgánů města Brna na toto nařízení je podle nalezených historických pramenů sledovatelná ve vzniku cikánských komisí. Stav výzkumu nám prozatím neumožňuje říci přesně, kolik cikánských komisí v Brně vzniklo a kdy přesně se tak stalo. Avšak z našeho dosavadního stavu poznání této problematiky lze říci, že existovaly dvě úrovně komisí – komise centrální při Ústředním národním výboru a komise obvodní v jednotlivých brněnských městských obvodech. Vznik „ústřední cikánské komise“ lze klást do léta roku 1952 (AMB, B 26, inv. č. 252, fol. 7). Komise v jednotlivých městských obvodech vznikaly později a patrně jen v těch městských částech, kde byla větší koncentrace romského obyvatelstva. Prozatím máme doloženu jednu „obvodní cikánskou komisi“. Je jí cikánská komise při ObNV Brno I., jež vznikla v lednu roku 1953 (AMB, B 26, inv. č. 252, fol. 1). Ze zprávy o zřízení komise je patrné, že jejími členy, alespoň v tomto období, byli pouze zástupci majoritní společnosti. Uvedená působnost jednotlivých členů komise napovídá, že cikánská komise byla spojnicí řady oblastí městské správy (bezpečnost, školství, zdravotnictví, správa bytů, organizace žen), přičemž primární úlohu v organizaci komisí stále hrála bezpečnost. Cikánská komise byla orgánem, který se scházel nepravidelně, maximálně jednou za měsíc. (AMB, B 26, inv. č. 196, fol. 412). V půli roku 1955 se setkáváme s požadavkem, aby se cikánská komise „zaktivizovala“, rozšířila si členskou základnu, a aby se scházela pravidelně po dvou týdnech. V této době je cikánská komise již označována jako subkomise komise kulturní při ObNV Brno I (AMB, B 26, inv. č. 196). Činnost této cikánské komise nelze na základě dochovaných dokumentů blíže specifikovat. Nebyla však orgánem, který patřil ke komisím stálým (jako byly např. komise kulturní, školská, zdravotní, bezpečnostní...), spíše se jednalo o poradní orgán, kde se nepravidelně scházeli zástupci stálých komisí, aby se v rámci svých pravomocí dohodli o možnostech, jak řešit aktuální problémy a potřeby místních Romů. Činnost ústřední a obvodní cikánské komise při ObNV Brno I. je v pramenech doložitelná v letech 1952-1955.

Přes veškerou mezerovitost v dosaženém poznání se jedná o první rozkrytí existence cikánských komisí v brněnské městské správě. Navíc tyto cikánské komise vzniklé v Brně v první polovině 50. let patří k první generaci a možná vůbec k prvním orgánům tohoto typu v Československu. V pozdějších letech, konkrétně v závěru 50. let je vznik obdobných komisí přímo nařízen prováděcí vyhláškou Ministerstva vnitra vydanou k zákonu č. 74/1958 Sb. o *trvalém usídlení kočujících osob*. Další obdobné komise vznikají v 60. letech a v době normalizace. Cikánské komise vzniklé v Brně již roku 1952-1953 nebyly ministerstvem vyžadovány, jedná se patrně o specifikum a fenomén soudobého přístupu k romské menšině v prostředí oficiální reprezentace a správy města Brna.

3.4 Vstup Romů do tvorby státní politiky vůči romské menšině

V předchozí kapitole bylo pojednáno o postupném vzniku „cikánských komisí“ při správních brněnských orgánech během roku 1952. Jak se ovšem ukazuje z písemných materiálů těchto správních orgánů (KNV, UNV/MNV i jednotlivých ObNV), existovala v Brně kromě reakcí státních orgánů i výrazná snaha Romů samotných podílet se na hledání řešení vlastních záležitostí, a to minimálně o dva roky dříve, než je datováno ustavení první cikánské komise. Aktivity brněnských romských elit existují nezávisle na „řešení cikánské otázky“ centrálními úřady v Praze a nabízejí vlastní vizi existence Romů v poválečném Československu.

Zajímavým dokumentem je osmistránkový elaborát datovaný 17. 7. 1951, který zevrubně analyzuje východiska a navrhuje možné postupy „řešení otázky občanů –

cikánů v celostátním měřítku" (AMB, B 26, inv. č. 252, fol. 12-19). O tomto dokumentu můžeme s jistotou říci, že se jedná o text, jehož autor (autoři) žili v Brně – v samém (naléhavém) závěru text obsahuje jednoznačnou identifikaci tohoto města. Bohužel není možné zatím určit jmenovitě, kdo se na tvorbě textu podílel. „*Návrh na řešení otázky občanů – cikánů v celostátním měřítku*“ obsahuje dva konkrétní (podrobně popsané) návrhy – na prvním místě uvádí vytvoření *celostátního svazu cikánů*, dále pak vytvoření pracovních skupin – „*podreferátů*“ - při referátech práce a sociální péče na úrovni KNV, případně i nižší. Přičemž účinnost řešení se vidí v *uskutečnění obou návrhů*.

Požadavek na vznik vlastní romské organizace se v prostředí brněnských úřadů, resp. jejich archivních materiálů neobjevuje poprvé. V dopisu ze dne 26. 6. 1950, podává ve věci „*Zařadění osob cikánského původu do trvalého pracovního poměru*“ KNV Brno na MPSP zprávu, v jejíž příloze se nalézá dvoustránkový „*zápis o ustavující schůzi prozatímního krajského výboru Cikánů v Brně*“ 1950 (NA, Fond Ministerstvo vnitra - dodatky, kart. 1282). Tento unikátní dokument vypovídá alespoň dílčím způsobem o skutečnosti, že sami Romové (text *zápisu* obsahuje osobní informace o přítomných osobách, mezi nimiž lze identifikovat jak Romy přišedší do Brna po Druhé světové válce ze Slovenska, tak i moravské Romy přeživší protektorátní perzekuci v českých zemích) se aktivně účastnili projednávání svých záležitostí u správních orgánů. Vedle výsledků volby členů výboru a plánu pracovní činnosti nově ustanoveného výboru se ze zápisu dozvídáme, že výbor navrhuje *aby se utvořil svaz čsl. Cikánů, a aby byla svolána hromadná schůze cikánů v kraji brněnském*.

Z textu tohoto dokumentu můžeme jednoznačně jmenovat osobnosti z řad brněnských romských elit, které se – jak víme z historie - dlouhodobě na romském etnoemancipačním procesu podílely. Naštěstí máme nalezeny další relevantní archiválie, které o jejich aktivní činnosti informují podrobněji. Jde opět o korespondenci KNV Brno předcházející výše uvedenému dopisu – zprávu pro MPSP ve stejné věci (t.j. „*Zařadění osob cikánského původu do trvalého pracovního poměru*“) a související (NA, Fond Ministerstvo vnitra - dodatky, kart. 1282).

Na základě tohoto souboru dokumentů je možné částečně rekonstruovat genezi příprav brněnského KNV na celostátní poradu organizovanou MPSP (porada proběhla ve dnech 9. a 10. června 1950 přímo na ministerstvu v Praze). Kromě toho uvedené dokumenty přímo odkazují k dalšímu dochovanému písemnému pramenu, a to rukopisu „*Housle a kůň*“ Rudolfa Daniela (MRK 391/10). Text tohoto téměř dvoustránkového rukopisu není dost dobře možné na tomto místě prezentovat, alespoň krátce tedy poznamenáváme, že Rudolf Daniel podrobně píše i o průběhu onoho červnového jednání s ministrem v Praze na MPSP, na kterém byl přítomen jako delegát KNV Brno a dále s hrdostí zmiňuje mezi delegáty jména Miroslava Holomka a Tomáše Holomka, kterého také doslovně cituje.

Výše uvedené úřední dokumenty vznikly v kontextu snahy místní správní administrativy reagovat na požadavky nadřízených státních orgánů – zejména v souvislosti s šetřením MPSP ve věci „*Zařadění osob cikánského původu do trvalého pracovního poměru*“. Informují prostě o „oficiální realitě“ života romské populace v Brně. Jedná se navíc pouze o zlomek písemností, který k historicky danému tématu „*řešení cikánské otázky*“ vznikl. Avšak tyto dokumenty přímo odkazují na unikátní pramen romské provenience, jehož obsah tímto získává jisté nové možnosti interpretace. Bezesporu ojedinělým dokumentem je podrobný „*Návrh na řešení otázky občanů – cikánů v celostátním měřítku*“ jehož autorství je sice neznámé, ale jehož dikce naznačuje

variantu, že by se mohlo jednat o text, na kterém se snad podílel někdo z tehdejší romské brněnské inteligence.

V návaznosti na již obecně známé a výše uvedenými prameny nově osvětlené historické reálie je nutné uvažovat o možnostech detailnějšího poznání historie romských elit žijících v Brně, jejichž dlouhodobý zájem o vlastní romské i celospolečenské dění vyústil později do vzniku celorepublikové (ČSR) organizace Svaz Cikánů – Romů v roce 1969.

4. Závěr

Cílem projektu „Výzkum romského osídlení Brna 1945-73“ bylo podniknout kvalitativní sondu do historie poválečného příchodu Romů ze Slovenska do Brna. Prostřednictvím analýz výpovědí vybraných pamětníků a studia dostupných, především dosud k tomuto účelu nezkoumaných archivních pramenů a další dostupné literatury, jsme chtěli osvětlit v odborné literatuře stále nedostatečně zpracovanou část moderní romské historie.

Celkově můžeme konstatovat, že postup práce (metodologie) původního projektového záměru se podařilo dodržet a tedy i ověřit v praxi, ovšem snaha detailně dokumentovat (byť i jen jedním typem pramenů) vývoj romského osídlení v Brně v původně stanoveném rozmezí let 1945 – 1973 se ukázala jako prakticky nerealizovatelná. Během prvních měsíců výkumu jsme se proto rozhodli věnovat se podrobně jen období 1945 – cca 1954 (samozřejmě s jistými přesahy).

Hlavním výstupy celého projektu jsou dva. Jednak je to ověření výzkumné metody (resp. komplexu několika, zejména historických metod) v praxi. Za druhé (které je vlastně produktem prvního) je to množství nových historických pramenů (majoritní i romské provenience, archivních i získaných metodou oral history), které se nám podařilo shromáždit, průběžně třídit a částečně i interpretovat. Z těchto pramenů některé nám nově osvětlují historické reálie, známé již z odborné literatury, některé přinášejí pozoruhodné nové informace, především však celkově všechny pomohou přispět k dalšímu poznání romské historie.

Literatura:

DAVIDOVÁ, Eva, 1970. Cikánské (romské) etnikum v Ostravě I, II. Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů. Romů v Městské prostředí. Ostrava – Praha : 1970.

DAVIDOVÁ, Eva, 1982. Proměny etnické skupiny Cikánů – Romů v rámci tvořící se lokální společnosti novosídleneckého pohraničí po roce 1945 (na příkladě Českokrumlavska). Praha : Zpravodaj ÚEF ČSAV, 1982.

FRIŠ, J. a kol., 1975. Cikáni ve Starém Mostě. MOST : ÚHA a ONV Most, 174 s.

GECELOVSKÝ, Vladimír, 1990. *Romovia na Gemeri do roku 1945 : Metodická příručka k dejinám vývoja rómskej otázky v okrese do roku 1945*. Rožňava : Okresné osvetové stredisko v Rožňave.

HAIŠMAN, Tomáš, 1988. „K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna.“ In: Cikáni v průmyslovém městě, č. 1. Praha : Zpravodaj KSVIEF, ÚEF ČSAV.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena, 1999a. „Několik poznámek k hodnotám Romů.“ In: Romové v České republice 1945-1998. Praha : Socioklub, s. 16-66.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena, 1999b. „Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství.“ In: Romové v České republice 1945-1998. Praha : Socioklub, s. 115-136.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Po židoch cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945*. 1. díl (1939-srpen 1944). Praha : Triáda, 2005.

JUROVÁ, Anna, 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. 1. vydání. Bratislava : Goldpress Publishers, 138 s. ISBN 80-85584-07-7.

LHOTKA, Petr, 2009. Svaz Cikánů-Romů 1969-1973. In: Svaz Cikánů-Romů 1969-1973. Doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „Svaz Cikánů-Romů (1969-1973). Z historie první romské organizace v českých zemích“. Brno : MRK, s. 5-23.

NEČAS, Ctibor, 1989. „Genealogie jednoho cikánského rodu“. In: *Brno v minulosti a dnes* 10/1989. s. 131 – 135.

PAVELČÍKOVÁ, Nina, 1999. *Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945-1975)*. Ostrava : OU (Ostravská Univerzita), 1999.

PAVELČÍKOVÁ, Nina, 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945 – 1989*, Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 183 s.

PAVELČÍKOVÁ, Nina, 2008. „Romové na Brněnsku v letech 1945 – 1958“, in: Bulletin Muzea romské kultury 16/2007, Brno, s. 96 – 104.

PAVELČÍKOVÁ, Nina, 2009. „Romové na Brněnsku v letech 1959 – 1968“, in: Bulletin MRK 17/2008, Brno, s. 151 – 158.

ŠEBOVÁ, Barbora. *Migrace slovenských Romů do Českých zemí po roce 1945 (případová studie – usídlování Romů v Rokycanech mezi lety 1945-1952)*. BP, UJCA FF UK, Praha 2006.

VANĚK, Miroslav a kol., 2007. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, s. 224.

Komentované dokumenty – viz příloha č. 6 Závěrečné zprávy

1. ABS, Sběrka rozkazů a nařízení, G 1, inv. j. 73.
2. ABS, Sběrka rozkazů a nařízení, G 1, inv. j. 12.
3. ABS, Sběrka rozkazů a nařízení, G 1, inv. j. 37, fol. 2.
4. ABS, Sběrka rozkazů a nařízení, G 1, inv. j. 94.
5. ABS, Sběrka rozkazů a nařízení, G 1, inv. j. 74.
6. NA, fond Ministerstvo vnitra – dodatky, kart. 1283.
7. AMB, B 26, inv. č. 252, fol. 7.
8. AMB, B 26, inv. č. 252, fol. 1.
9. AMB, B 26, inv. č. 96, fol. 412.
10. AMB, B 26, inv. č. 96.
11. AMB, B 26, inv. č. 252, fol. 12-19.
12. NA, fond Ministerstvo vnitra - dodatky, kart. 1282.
13. NA, Fond Ministerstvo vnitra - dodatky, kart. 1282.
14. Rudolf Daniel, Housle a kůň (rukopis uložen v Muzeu romské kultury, MRK 391/10).